

Глущенко В. А.

ІСТОРИКО-ФОНЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ О. О. ПОТЕБНІ В ОЦІНЦІ М. М. СОКОЛОВА

Подана М.М. Соколовим оцінка поглядів О.О. Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичний закон і аналогію є однобічною та спрощеною. Взаємозв'язки східнослов'янських мов зі старослов'янською висвітлено в працях Потебні з позицій порівняльно-історичного методу. Потебня розглядав взаємопов'язані фонетичні закони, що в його трактуванні постають як точні, поширюються не тільки на окремі звуки, а й на їхні ознаки (концепція кількісних змін приголосних).

Ключові слова: історико-фонетичні дослідження, генетичні зв'язки мов, фонетичний закон, аналогія.

Глущенко В. А. Историко-фонетические исследования А. А. Потебни в оценке Н. Н. Соколова. – Статья.

Представленная Н.Н. Соколовым оценка взглядов А.А. Потебни на генетические связи языков, фонетический закон и аналогию является односторонней и упрощенной. Взаимосвязи восточнославянских языков со старославянским представлены в трудах Потебни с позиций сравнительно-исторического метода. Потебня рассматривал взаимосвязанные фонетические законы, которые в его трактовке предстают как точные, распространяются не только на отдельные звуки, но и на их признаки (концепция количественных изменений согласных).

Ключевые слова: историко-фонетические исследования, генетические связи языков, фонетический закон, аналогия.

Glushchenko V. A. Historic and phonetic works of O. O. Potebnya estimated by N. N. Sokolov. – Article.

The estimation of O. O. Potebnya's views on genetic bonds of languages, phonetic law and analogy that was given by N. N. Sokolov is one-sided and simplified. The interconnection of East Slavic languages and Old Slavonic has been represented in Potebnya's works from the point of view of comparative historic method. Potebnya studied the interconnected phonetic laws which in his interpretation are exact and are applied not only to definite sounds, but to their features (the conception of qualitative changes of vowels).

Key words: historic and phonetic works, genetic bonds of languages, phonetic law, analogy.

Праці О.О. Потебні з історичної фонетики східнослов'янських мов – одна з найважливіших частин його наукової спадщини. Проте в сучасній історіографії мовознавства історико-фонетичні дослідження О.О. Потебні недооцінюються: їх аналіз із методологічних позицій міститься лише в студіях окремих дослідників [8; 5, 40–101; 6].

Не завжди знаходили належну оцінку історико-фонетичні праці Потебні й у минулому. Ми маємо на увазі рецензію представника Московської лінгвістичної школи М.М. Соколова на книжку І.М. Белоруссова «Синтаксис русского языка в исследованиях А.А. Потебни» [1]. Рецензія містить багато цікавих, хоча й не завжди зважених і справедливих (через полемічну заостреність) думок щодо лінгвістичних праць Потебні в цілому та його історико-фонетичних досліджень зокрема. Звернення до цієї рецензії, її характеристика з позицій сучасного мовознавства видаються надзвичайно важливими.

Стисла характеристика рецензії Соколова міститься в монографії Ф.М. Березіна [2, с. 68–69]. Більш докладно цю рецензію досліджено в наших працях [5, 40–41, 57–58, 75–78, 100–101; 4]. Наведений у них матеріал потребує певної конкретизації.

У пропонованій статті результати дослідження викладено в доповненому вигляді. Її актуальність зумовлена важливістю висвітлення особливостей методології історико-фонетичних студій Потебні в лінгвістичноісторичному аспекті, полемічністю низки тверджень Соколова, пов'язаних з оцінкою поглядів Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичні закони й аналогію.

Ми ставимо за мету виявити, чи є об'єктивними й справедливими висновки Соколова, якою мі-

рою вони відбивають реальні досягнення й вади історико-фонетичних студій Потебні.

Ця **мета** конкретизується в таких **завданнях**:

1) розкрити зміст тверджень Соколова, пов'язаних з інтерпретацією поглядів Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичні закони й аналогію; 2) дати оцінку трактуванню Соколова з позицій сучасної лінгвістичної історіографії та компаративістики.

Надалі ми неодноразово будемо звертатися до оцінок Соколова, поданих у зв'язку з тими або іншими конкретними питаннями. Наведемо загальні положення рецензії.

Соколов характеризує Потебню як «ученого епохи перехідної», у чиїх працях «можна зустріти <...> суміш старого й нового, того, що віджило, і того, що не народилося ще, рутини й творчості» [13, с. 350]. Це виявилось, зокрема, у тому, що Потебня, на думку Соколова, не взяв на озброєння нових прийомів дослідження, вироблених його сучасниками: Потебня «визнавав за краще «проникати в сиву давнину нутром», як каже п. Белоруссов, а не за допомогою тих способів, якими вже володіла сучасна йому наука» [13, с. 350]. Серед її представників Соколов називає «школу Бругмана – Лескіна та відповідних їй за часом російських лінгвістів (кінця 70-х і 80-х років)», тобто молодограматиків (учених Лейпцизької лінгвістичної школи) і, очевидно, серед російських мовознавців насамперед П.Ф. Фортунатова та І.О. Бодуена де Куртене.

Рецензент особливо наголошує на тому, що загальні теоретичні настанови та прийоми дослідження Потебні були застарілими й не відповідали вимогам часу: «Його погляди та прийоми дослідження, перш ніж знаходили собі гідних послідовників і продовжувачів, перш ніж навіть

удостоювалися серйозної критичної оцінки, виявлялися вже застарілими й через те непотрібними» [13, с. 349]. Праці Потебні «швидко старіли й не удостоювалися належної оцінки» у зв'язку з низкою істотних недоліків [13, с. 355]; тезу про «швидке старіння» Соколов поширював на «загальні думки про мову» та «фонетичні праці» Потебні [13, с. 355].

Чи є висновки Соколова об'єктивними? Якою мірою вони відбивають досягнення й недоліки історико-фонетичних студій фундатора Харківської лінгвістичної школи?

Зосереджуючи увагу на етапах еволюції фонетичної системи, учені Харківської школи (О.О. Потебня, М.О. Колосов і П.Г. Житецький) реконструювали певні синхронні зрізи. Для Колосова та Житецького хронологічно граничними є явища прасхіднослов'янської мови («спільноруської прамови») у період, який безпосередньо передував виникненню писемності на Русі [9, VIII, с. 14; 7, с. 31]. Праслов'янські архетипи розглянуто в працях Колосова та Житецького лише спорадично.

Інша картина спостерігається в студіях Потебні. У зв'язку з реконструкцією прасхіднослов'янської мови Потебня звертається до праслов'янської, його цікавить пізня епоха історії праслов'янської мови – епоха її розпаду. З вивченням лише одного синхронного зрізу праслов'янської мови пов'язані такі особливості її реконструкції, як статичність і порівняно невелика глибина. Значно більшою в Потебні є глибина реконструкції прасхіднослов'янської мови – від моменту виділення її з «південно-східної групи» до часу виникнення окремих «руських наріч» (східнослов'янських мов). Наявність у працях ученого двох синхронних зрізів прасхіднослов'янської мови дозволяє зробити висновок про динамічний характер її реконструкції [5, с. 56–57].

Тут доречно буде повернутися до рецензії Соколова. Він пише: «Дивною взагалі видається в працях Потебні спорідненість мов, фактами яких йому доводиться оперувати. Порівнюючи факти споріднених мов, він шукає тільки певні аналогії для підтвердження можливості своєї думки й подальших висновків про історію того чи іншого явища в цих мовах не робить. Справжні співвідношення цих мов за походженням для нього ніби не існують зовсім» [13, с. 353–354]. Розкриваючи далі цю тезу, Соколов відзначає, що східнослов'янські мови мають у Потебні «якийсь незрозумілий історичний зв'язок зі старослов'янською, яку він називає просто слов'янською мовою» [13, с. 354]. До того ж термін *слов'янський* Потебня вживає «і для характеристики деяких рис, спільних для всіх слов'янських мов», проте «епохи спільнослов'янської, так само, як і спільноіндоєвропейської, у нього немає зовсім» [13, с. 354]. Звідси

висновок Соколова про «невиразність історичної перспективи» в Потебні [13, с. 354].

Розглянемо ці твердження Соколова. Звернення до праць Потебні [5, с. 54–57] спростовує тезу про те, що в студіях Потебні «епохи спільнослов'янської» немає: розглядаючи історію фонетичних явищ східнослов'янських мов, Потебня в низці випадків послідовно реконструює архетипи та фонетичні закони праслов'янської мови періоду «спільного життя» південних і східних слов'ян, «спільноруської мови» (прасхіднослов'янської мови), «спільновеликоруського» й «малоруського» *наріч* давньої епохи.

Інша річ, що Потебня, Колосов і Житецький не прагнули до реконструкції явищ праіндоєвропейської мови (у чому щодо студій Потебні Соколов мав рацію) і не ставили за мету реконструювати всі давні фонетичні зміни в праслов'янській і прасхіднослов'янській мовах. Цю особливість можна пояснити тим, що Потебня, Колосов і Житецький, якщо брати до уваги поданий у їхніх працях історико-фонетичний матеріал, не вважали реконструкцію прамов одним із найважливіших завдань історико-лінгвістичного дослідження. Таку вимогу пізніше висунули вчені Московської школи, які надавали реконструкції прамов (з установленням максимально можливої кількості архетипів і фонетичних законів) значно більшої ваги. Саме це, безсумнівно, і викликало зазначену оцінку Соколова [5, с. 57].

Він, безумовно, мав рацію, коли писав про нечіткість уживання терміна *слов'янський* у студіях Потебні. Цю нечіткість Потебня успадкував від мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. Щодо тези Соколова про «незрозумілий історичний зв'язок» східнослов'янських мов зі старослов'янською, то її, очевидно, побудовано на непорозумінні: звернення до праць Потебні показує, що взаємозв'язки східнослов'янських мов і старослов'янської представлено в них із належною чіткістю. Це відбивало рівень розвитку тогочасного порівняльно-історичного мовознавства [5, с. 58].

Позиція Соколова щодо «спорідненості мов» у Потебні стане зрозумілою, якщо взяти до уваги, що в працях учених Харківської школи факти неблизькоспоріднених мов порівнюються безпосередньо, а в студіях учених Московської школи – лише за допомогою реконструйованих прамов [5, с. 58, 129].

Проте необхідно підкреслити, що праці вчених Московської школи є пізнішими за часом: історико-фонетичні студії мовознавців Харківської школи передували їм. Очевидно, вимогу порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов слід розглядати як подальше (порівняно з ученими Харківської школи) удосконалення процедури лінгвістичної реконструкції в студіях мовознавців

Московської школи [5, с. 58]. Отже, факти не підтверджують висновок Соколова про те, що праця Потебні притаманна «невиразність історичної перспективи».

На думку Соколова, у Потебні «не можна шукати того точного ставлення до фонетичного закону, яке є одним із головних надбань нової лінгвістичної школи» [13, с. 353] (очевидно, Соколов мав на увазі вчених Лейпцизької лінгвістичної школи, а серед російських мовознавців – учених Московської та Казанської лінгвістичних шкіл на чолі з Фортунатовим і Бодуеном де Куртене). Більше того, «судячи з його (Потебні – В. Г.) праць, кожна форма в мові живе самостійно» [13, с. 353].

Чи мав Соколов підстави для такого висновку? Звернемося до рецензії Фортунатова на статтю Потебні «Этимологические заметки. Начальные сочетания *лы-, ры-, лу-, ру-* = основным **ал, *ар*»¹. (рецензію згадує В.Ю. Франчук [17, с. 83]).

Фортунатов уважав, що Потебні не вдалося показати закономірність виникнення початкових *лы-, ры-* в слов'янських мовах з **ал, *ар*: стаття Потебні «насамперед викликає запитання, які автор залишає без відповіді: як пояснює п. Потебня поступовий процес утворення початкових слов'янських *лы-, ры-* з *ал, ар*, як дивиться він на появу у (тобто спільнослов'янського) дифтонга *ou*) у цих *лу-, ру-* з *ал, ар*?» [15, с. 33–34]. Отже, на думку Фортунатова, у зображенні Потебні слов'янський перехід *а > u*, *у* в цілому є невмотивованим.

Далі Фортунатов відзначає, що в цій статті Потебні «читач знаходить тільки окремі слова, у яких п. Потебня вважає за можливе пояснювати початкові *лы-, ры-, лу-, ру-* з *ал, ар*» [15, с. 34]. Ті пояснення, які Потебня дає фонетичним переходам, що, на його думку, відбулися в окремих словах [12, с. 8], Фортунатов вважає непереконливими: переходи виступають як фонетично незакономірні, довільні, причому Потебня віддає перевагу складним поясненням. Так, за Фортунатовим, «зовсім загадковим» у трактуванні Потебні є «утворення **луна, лунка* з гаданої основи **арна*, яка до того ж невідома з інших мов» [15, с. 34]. Відзначивши цю «загадковість», Фортунатов запитує: «Які *проміжні форми* (виділено нами – В.

Г.) допускає тут п. Потебня й на якій підставі?» [15, с. 34]. Фортунатов переконаний, що необхідно визнати за краще більш просте та фонетично закономірне пояснення: «Ми не розуміємо й того, чому цьому сміливому поясненню необхідно віддати перевагу над правильним у фонетичному відношенні (виділено нами – В. Г.) і яким за значенням зіставленням слова *лунка* з відомим коренем *lu, lū* «різати, рвати» [15, с. 34]. Непереконливим видається Фортунатову й посилення Потебні на слово *воронка*: «П. Потебня посиляється на «подібне за значенням» (?) *воронка*, але якщо б навіть його міркування щодо останнього слова були правильні (а первісна тотожність цього **varna* зі слов'янським *рана* є сумнівною), вони не доводили б усе-таки походження *лунка* з **арна*» [15, с. 34]².

Отже, звернення до рецензії Фортунатова показує, що він убачав істотну ваду дослідження Потебні у відсутності точного застосування фонетичних законів до фактів історії мови.

Дійсно, аналіз етимологічних розвідок Потебні, здійснених на матеріалі індоєвропейських мов, підтверджує це. У чому ж причина? З погляду Потебні, «звуки зазнають зміни, руйнування лише тоді, коли пов'язане з ними значення втрачає свою важливість для думки» [11, с. 20]. У цьому, очевидно, полягає ключ до розуміння позиції Потебні. У його трактуванні фонетика тісно пов'язана із семантикою (на відміну від поглядів учених Московської школи; про це свідчить здійснене нами фронтальне вивчення їхніх праць).

Проте в дослідженнях з історичної фонетики східнослов'янських мов Потебня розглядає взаємопов'язані фонетичні закони, які в його інтерпретації постають як точні, поширюються не тільки на окремі звуки, а й на їхні ознаки. Ми маємо на увазі такі ознаки приголосних, як сила й слабкість, глухість і дзвінкість, проривність і фрикативність, твердість і м'якість. Ці ознаки проаналізовано в межах потебнянської концепції кількісних змін приголосних в історії східнослов'янських мов. Докладно концепцію кількісних змін приголосних висвітлено в нашій монографії [5, с. 78–82, 87–91, 95]. Стисло охарактеризуємо її.

До кількісних змін приголосних Потебня відносив «ослаблення» приголосних та їх «підсилення».

¹ Статтю було вміщено в 1-му номері журналу «Русский филологический вестник», що вийшов у 1879 р. (с. 75–91). Згодом вона побачила світ як початок 2-ї частини праці Потебні «К истории звуков русского языка» [12, с. 1–11]. Далі ми посиляємося на це видання. Рецензію Фортунатова було опубліковано того ж 1879 р. У цей час Фортунатов, якому минуло 31 рік, був уже досвідченим ученим, що висунув низку сміливих і оригінальних ідей, які згодом склали основу мовознавчих поглядів його учнів, лінгвістів Московської школи. Ці ідеї були висловлені Фортунатовим у його лекційних курсах (учений читав їх із січня 1876 р.) і в магістерській дисертації (1875 р.). Рецензію Фортунатова згадує В.Ю. Франчук [17, с. 83].

² Потебнянську етимологію слова *лунка* не було прийнято в подальших дослідженнях. Характерно, що, зокрема, М. Фасмер її взагалі не згадує. Щоправда, зближення з давньоіндійськими формами *lunāti, lunōti* «ріже, відрізає» (а саме їх, очевидно, мав на увазі Фортунатов) Фасмер заперечує [14, с. 534].

Включивши в явище «ослаблення» приголосних занепад приголосних, спірантизацію проривних і африкат і африкатизацію проривних, одзвінчення глухих, учений запропонував широке трактування консонантного еліпсиса, яке виявилось перспективним у лінгвістиці ХХ ст. До «ослаблень» Потебня відносив, зокрема, перехідне пом'якшення приголосних унаслідок праслов'янських йотацій і палаталізацій, а також пом'якшення й подовження приголосних у сполученнях з *j*. Як «ослаблення» Потебня розглядав і перехід *в* (на губно-губний або губно-зубний характер цього приголосного вчений не вказував) та *л* в *ў* (у нескладове).

Різновидами «підсилення» приголосних Потебня вважав перехід фрикативних в африкати та проривні й оглушення дзвінких.

Оригінальна потебнянська концепція дозволила об'єднати такі мовні факти (узяті в їхній історії), які до виходу праць Потебні розглядалися як розрізнені. Концепція кількісних змін приголосних дозволила охопити практично всі фонетичні закони в історії консонантних систем східнослов'янських мов. Хоча розглянуті ним фонетичні закони Потебня об'єднував на фізіологічній основі як такі, що мають подібний механізм, об'єктивно вони пов'язані між собою на фонологічному рівні, що було показано в дослідженнях ХХ ст.

Отже, твердження Соколова про те, що в студіях Потебні «кожна форма в мові живе самостійно», не відповідає реальним фактам.

Пояснення через аналогію (у разі, коли встановити фонетичну причину певної зміни видавалось неможливим) можна знайти в працях Колосова. Так, він відзначав, що дією аналогії викликана поява в російській мові таких форм, як *о волке* (пор. *волк*), *пекешь* (пор. *пеку*); з останньою формою Колосов зіставляв *толчу* (пор. *толчешь*) [10, с. 140–141]. За аналогією з'являється й *о* на місці етимологічного *ѣ* в російських формах типу *гнѣзда* [10, с. 75].

Проте в Потебні звернень до чинника аналогії немає. Це відзначав Соколов: хоча Потебня був послідовником Й. Гербарта (його асоціативна психологія стала основою вчення про аналогію), посилань на аналогію Потебня не дає [13, с. 352–353]. З погляду Соколова, це є істотним недоліком і свідчить про те, що Потебня не повною мірою враховував досягнення сучасної йому науки [13, с. 353]. Однак із таким поясненням погодитися важко. На думку Л.А. Булаховського, Потебня не звертався до чинника аналогії тому, що він не приймав «механічних або механізуючих живий процес схем», тобто вважав пояснення за аналогією механістичними [3, с. 43].

Отже, подана Соколовим оцінка поглядів Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичні закони й аналогію є однобічною та спрощеною.

Історико-фонетичні дослідження Потебні дійсно, за словами Соколова, «не удостоювалися на-

лежної оцінки» сучасників; але з наведених фактів випливає, що це було наслідком не «швидкого старіння» загальних настанов і прийомів Потебні, а навпаки, сміливого, по-справжньому новаторського розв'язання ним проблем історичної фонетики східнослов'янських мов (концепція кількісних змін приголосних). У самому судженні Соколова про брак «належної оцінки» історико-фонетичних студій Потебні в сучасній йому лінгвістиці внаслідок «швидкого старіння» є протиріччя. Соколов стверджує, що їх оцінювали нижче, ніж вони на те заслуговували; а це зовсім не узгоджується з його ж тезою про «швидке старіння».

Не можна не прийняти твердження Соколова про поєднання в студіях Потебні старого й нового (без наступності неможливий розвиток будь-якої науки), проте вживання Соколовим таких слів, як *суміш* і *рутина*, свідчить, безсумнівно, про упередженість рецензента.

Отже, загальна оцінка Соколова, його спроби протиставити методологічні позиції Потебні та вчених Московської школи є неправомірними.

На нашу думку, однобічно критичний характер оцінок Соколова зумовлений тим, що до історико-фонетичної спадщини Потебні він підходив не як історіограф мовознавства, а з погляду так званої «асиміляції минулого»; такий підхід неповною мірою враховує принцип історизму у висвітленні наукових надбань лінгвістів минулого й не забезпечує об'єктивності й експланаторності пояснень.

Важливо відзначити, що в примітці редакції «Известий Отделения русского языка и словесности» до рецензії Соколова підкреслено, що редакція «не може погодитися з поданою тут оцінкою й не вважає справедливим *суворий вирок* (виділено нами – В. Г.) Соколова» [13, с. 347].

Висловимо припущення, що примітку написав О.О. Шахматов, який у цей час редагував «Известия Отделения русского языка и словесности». Відомо, що Шахматов добре опрацював студії Потебні ще під час навчання в гімназії. Він глибоко – на все своє творче життя – засвоїв низку думок Потебні, зокрема твердження про різний час занепаду редукованих на східнослов'янському терені [16, с. 36]. Високу оцінку історико-фонетичної спадщини фундатора Харківської школи можна знайти в низці праць Шахматова. Ці та інші факти ставлення Шахматова до наукової творчості Потебні [16, с. 36–44] необхідно враховувати під час розв'язання проблеми наступності розвитку українського й російського порівняльно-історичного мовознавства.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки: 1) подана Соколовим оцінка поглядів Потебні на генетичні зв'язки мов, фонетичний закон і аналогію є однобічною та спрощеною; 2) взаємозв'язки слов'янських мов висвітлено в пра-

цях Потебні з позицій порівняльно-історичного методу; 3) Потебня розглядав взаємопов'язані фонетичні закони, що в його трактуванні постають як точні, поширюються не тільки на окремі звуки, а й на їхні ознаки; 4) однобічно критичний характер оцінок Соколова зумовлений тим, що до історико-фонетичної спадщини Потебні він підходив не як історіограф мовознавства, а з погляду «аси-

міляції минулого»; 5) висунуті Соколовим тези не відбивали позиції інших представників Московської лінгвістичної школи.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в поглибленому вивченні наукової спадщини Потебні й інших представників Харківської лінгвістичної школи в контексті мовознавства XIX – початку XXI ст.

Література

1. Белоруссов И.М. Синтаксис русского языка в исследованиях А.А. Потебни / И.М. Белоруссов. – Орел, 1902. – 258 с.
2. Березин Ф.М. Русское языкознание конца XIX – начала XX в. / Ф.М. Березин / отв. ред. Ф.П. Филин. – М. : Наука, 1976. – 366 с.
3. Булаховский Л.А. Потебня-лингвист / Л.А. Булаховский // Уч. зап. Моск. ун-та. – 1946. – Вып. 107. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 36–62.
4. Глущенко В.А. Методологія досліджень О.О. Потебні в інтерпретації М.М. Соколова / В.А. Глущенко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. 221. – Вип. 209. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – С. 16–19.
5. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському й російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В.А. Глущенко / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; відп. ред. О.Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
6. Глущенко В.А. Систематизація історико-фонетичного матеріалу в студіях О.О. Потебні / В.А. Глущенко // О.О. Потебня й актуальні питання мови та культури : зб. наук. праць / відп. ред. В.Ю. Франчук. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 173–180.
7. Житецкий П.И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / П.И. Житецкий. – К., 1876. – IV, 376 с.
8. Колесов В.В. Сравнительно-исторический метод в трудах А.А. Потебни / В.В. Колесов // Наукова спадщина О.О. Потебні й сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О.О. Потебні : зб. наук. праць / відп. ред. В.Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 25–39.
9. Колосов М.А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка / М.А. Колосов. – Варшава, 1878. – X, 270 с.
10. Колосов М.А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие / М.А. Колосов. – Варшава, 1872. – 192 с.
11. Потебня А.А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии. II. О звуковых особенностях русских наречий / А.А. Потебня. – Воронеж, 1866. – 156 с.
12. Потебня А.А. К истории звуков русского языка : этимологические и другие заметки / А.А. Потебня. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.
13. Соколов Н.Н. [Рец. :] Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни : изложил И. Белоруссов. Орел, 1902 / Н.Н. Соколов // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1903. – Т. 8. – Кн. 2. – С. 347–366.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / М. Фасмер – Изд. 2-е. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 2. – 672 с.
15. Фортунатов Ф.Ф. Русский филологический вестник. 1879 г. № 1-й ([Рец. :] Потебня А.А. Этимологические заметки. Начальные сочетания лы-, ры-, лу-, ру- = основным *ал, *ар) / Ф.Ф. Фортунатов // Критическое обозрение. – 1879. – № 7. – С. 33–35.
16. Франчук В.Ю. О.О. Шахматов і наукова спадщина О.О. Потебні / В.Ю. Франчук // Мовознавство. – 1974. – № 3. – С. 36–44.
17. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня / В.Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1975. – 92 с.